

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΑΖΟΥ

1821 - ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΙΟΠΤΡΑ

*Στις σημαντικότερες γυναίκες της δικής μου ζωής,
στη μητέρα μου Ρένα και στην κόρη μου Ανδριάννα*

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	11
Ευχαριστίες	25
Κεφάλαιο 1: Οι γυναίκες στον οθωμανικό ελλαδικό χώρο	
μέσα από τις αναφορές των περιηγητών	27
Οι γυναίκες στα Γιάννενα του Αλή Πασά	31
Το χαρέμι του Αλή Πασά	41
Ερωτικές σχέσεις εκτός γάμου. Η τιμωρία της μοιχείας	46
Η ιστορία της κυρα-Φροσύνης	49
Οι γυναίκες στην οθωμανική Αθήνα	51
Οι γυναίκες στον νησιωτικό χώρο	61
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Οι γυναίκες στην προετοιμασία της Επανάστασης	73
Γυναίκες στη Φιλική Εταιρεία	73
Γυναίκες στη «Φιλόμουσο Εταιρεία»	79
Οι γυναίκες της αριστοκρατίας	82
Ο Διαφωτισμός και το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης	91
Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός για τις γυναίκες	95
Γυναίκες συγγραφείς	102
Κεφάλαιο 3: Γυναίκες εν πολέμω	113
Γυναίκες στα δημοικά τραγούδια. Οι Σουλιώτισσες	113
Γυναίκες μέσα και έξω από τα τείχη της Τριπολιτσάς	116
Οι γυναίκες στο πολιορκημένο Μεσολόγγι	134
Οι γυναίκες σε άλλες μάχες της Επανάστασης	150

Κεφάλαιο 4: Επώνυμες γυναίκες του 1821:

Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα και Μαντώ Μαυρογένους	155
Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα	157
Μαντώ Μαυρογένους	166
Κεφάλαιο 5: Γυναίκες σκλάβες στα παζάρια της Ανατολής	175
Η εξαγορά των αιχμαλώτων	186
Οθωμανές αιχμάλωτες των Ελλήνων	191
Κεφάλαιο 6: Στο λυκαυγές της λευτεριάς	
Γυναίκες στην εποχή του Καποδίστρια	193
Μια αποτίμηση	193
Το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης	202
Βιβλιογραφία	209
Σημειώσεις	227

Εισαγωγή

Ο πόλεμος και η επανάσταση, σε όποια εποχή κι αν συμβούν, δεν ευνοούν το γυναικείο φύλο. Στην ιστορία της ανθρωπότητας ειούτες οι βίαιες και αιματηρές καταστάσεις θεωρούνται ανδρική υπόθεση, η έννοια της σύγκρουσης και του πολέμου έχει συγκεκριμένο φύλο. Δεν χρειάζεται να ψάξει κάποιος σε θεωρητικά κείμενα ή να προβεί σε φιλοσοφικές αναζητήσεις για να βρει την αιτία. Η πολιτική, το δικαίωμα στην πολιτική, είναι, διαχρονικά, από πολύ παλιά ως τους δικούς μας καιρούς, υπόθεση των αντρών. Ίσως αυτό να οφείλεται στο γεγονός ότι ο πόλεμος είναι υπόθεση των αντρών, ίσως να είναι περισσότερο σύνθετο. Γεγονός είναι ότι ειούτη η ιεράρχηση ευθυνών, αρμοδιοτήτων και υποχρεώσεων υπήρξε άνιση στην πορεία των ανθρώπων στον χρόνο. Θα χρειαστούν μάλλον πολλές ανατροπές, πολλές συγκρούσεις, πολλοί αγώνες για να αλλάξει αυτή η ενίοτε λανθάνουσα, ενίοτε φανερή αλλά πάντα άδικη διάκριση. Η Ελληνική Επανάσταση, όπως όλες οι επαναστάσεις, δημιούργησε κάποιες ελπίδες σχετικά με αυτό. Πολύ λίγα πράγματα άλλαξαν. Τελικά η απελευθέρωση του Γένους των Ελλήνων λίγα καινούρια πράγματα έφερε στη θέση των γυναικών σ' ειούτο τον

αλλαγμένο χώρο. Σε αυτό το βιβλίο θα περιγράψουμε τι έγινε και ίσως να ιχνηλατήσουμε και το γιατί.

Στην Επανάσταση και στον μακρόχρονο αγώνα που ακολούθησε, οι γυναίκες, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, μετρημένες στα δάχτυλα των χεριών, ήταν αυτό που η εποχή τους όριζε να είναι. Κυρίως θύματα: θύματα ακούσια των σφαγών, των βομβαρδισμών και των συγκρούσεων, της προσφυγιάς και της φυγής, επιφορτισμένες με την αναζήτηση τροφής και καταφυγίου, εμπόρευμα στα σκλαβοπάζαρα, λεία πολέμου και εύκολα –αδιάφορα– αναλώσιμες. Οι γυναίκες μαζί με τα παιδιά και τους ηλικιωμένους αποτελούν τους αδύναμους κρίκους των πολεμικών συγκρούσεων. Σε μια εποχή με έντονες και συνεχείς στρατιωτικές εξελίξεις, πολιτικές ανακατατάξεις, διχογνωμίες και έριδες, με τα όρια ανάμεσα σε εμπόλεμους και άμαχους θολά και δυσδιάκριτα, οι γυναίκες βρέθηκαν να συμμετέχουν με παθητικό τρόπο ενεργά στην πολεμική περιπέτεια.

Τα βιβλία της ιστορίας ελάχιστα ασχολήθηκαν μαζί τους, με την τύχη τους, με τα πάθη τους. Στο περιθώριο των μεγάλων γεγονότων και αφηγήσεων συναντούμε ξεσκλίδια από τη δική τους δράση και ζωή. Αυτός ήταν ο κανόνας. Πολύ λίγες ήταν εκείνες που τον διέψευσαν. Που ξεπέρασαν τον αποκλεισμό από τα μεγάλα και σοβαρά, που πήραν μέρος στο ενεργό γράψιμο της ιστορίας. Που υπερέβησαν τον ρόλο της μητέρας, της συζύγου και της νοικοκυράς. Που βγήκαν έξω από τα σπίτια όπου ήταν κλεισμένες. Έγιναν αυτές που πήγαιναν τα πολεμοφόδια στα τείχη. Αυτές που μετέφεραν υλικά και επισκεύαζαν τις οχυρώσεις. Αυτές που τύλιγαν τους τραυματίες με επιδέσμους φτιαγμένους από τα σεντόνια τους. Ήταν η κινητήρια δύναμη για τους χερσουλούς – όταν το άλεσμα του καρπού γινόταν υπόθεση ατομική.

Στις πολιορκίες και στα στρατόπεδα, μετέτρεπαν με κόπο τα γεννήματα σε αλεύρι.

Το βιβλίο αυτό πραγματεύεται τον τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες βίωσαν τη ζοφερή πραγματικότητα του πολέμου και την ανάταση της Επανάστασης. Ιχνηλατεί τις πράξεις τους, τη στάση τους απέναντι στον θάνατο, τον φόβο και την πείνα. Μιλά για τη μοίρα Οθωμανών και Ελληνίδων που βρέθηκαν μέσα στα κάστρα και τις πολιορκημένες πόλεις, στην ύπαιθρο και τα νησιά. Φέρνει στην επιφάνεια τη ζωή, την καθημερινότητα και τη γυναικεία δράση στην Τριπολιτσά, στο Μεσολόγγι, στην Αθήνα και τη Μάνη. Περιγράφει τις στερήσεις, την υποδούλωση και την προσφυγιά. Μιλά για τις επώνυμες και τις ανώνυμες γυναίκες του Αγώνα και αποτιμά τι έχασαν και τι κέρδισαν με την Ανεξαρτησία. Με λίγα λόγια, το βιβλίο παρακολουθεί τη ζωή των γυναικών εν πολέμω και εντάσσει τη δράση τους στο πλαίσιο και στα συμβάντα της εποχής.

Στο πέρασμα των 200 χρόνων από το ξεκίνημα της Ελληνικής Επανάστασης η γυναικεία συμμετοχή στον Αγώνα έχει κατά κύριο λόγο παρουσιαστεί ως ένα μέρος μιας συντηρητικής αντίληψης που συμπληρώνει την εικόνα του ανδρικού ηρωισμού. Στις ιστορικές αφηγήσεις και απεικονίσεις κυριαρχούν σκηνές αυτοθυσίας που διασώζουν την ύστατη στιγμή τη γυναικεία αλλά και την εθνική τιμή, ομαδικοί θάνατοι για τη διαφύλαξη της εθνικής ακεραιότητας και προπάντων το αρχέγονο πατριωτικό αίσθημα που προβάλλει τις κοινές αρετές και των δύο φύλων στον αγώνα για την απελευθέρωση και την ανεξαρτησία.

Οι ίδιες οι γυναίκες ελάχιστα τεκμήρια άφησαν για τη ζωή τους τον καιρό του Αγώνα. Αγράμματες, αμόρφωτες και περιορισμένες, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, δεν διέσωσαν στιγμές, σκέψεις ή συναισθήματα. Η φωνή τους καταγράφηκε μόνο αποσπασματικά στα

ελάχιστα συγγραφικά έργα που άφησαν, σε δημόσια έγγραφα, αναφορές, υπομνήματα και εκκλήσεις, με τα οποία διεκδικούσαν από την πολιτεία ως χήρες, ως πρόσφυγες και αναξιοπαθούσες ηθική δικαίωση και υλική αρωγή. Πληροφορίες που σταχυολογούνται με κόπο, μαρτυρίες που αναπαράγονται αβίαστα χωρίς ιστορική τεκμηρίωση, περιστατικά μυθοποιημένα ή αποσιωπημένα από την παραδοσιακή ιστοριογραφία. Οι ιστορίες των γυναικών είναι σιωπηρές αλλά και διαμεσολαβημένες. Στην ουσία ό,τι αναζητούμε και ό,τι μαθαίνουμε για τις γυναίκες είναι μέσα από τα γραπτά των αντρών που έζησαν τα γεγονότα ή έγραψαν γι' αυτά στα αμέσως μετεπαναστατικά χρόνια.

Σποραδικές είναι οι πληροφορίες που αλιεύονται για τις γυναίκες στα απομνημονεύματα των αγωνιστών του 1821. Μακρυγιάννης, Φωτάκος, Δεληγιάννης, Κολοκοιτώνης, Μίχος, Σπυρομήλιος, Καρώνης και άλλοι Πελοποννήσιοι και Ρουμελιώτες αγωνιστές ενδιαφέρονται να αποτυπώσουν την πραγματικότητα του Αγώνα όπως τον βίωσαν αλλά και να προβάλουν τα κατορθώματά τους ζώντας δικαίωση και αποκατάσταση ή διεκδικώντας συμβολικές και υλικές αμοιβές.

Πλουσιότερες και συχνότερες είναι οι αναφορές στη γυναικεία δράση στα έργα των φιλελλήνων και όσων ταξίδεψαν στην Ελλάδα τον καιρό του Αγώνα. Στο πλαίσιο του φιλελληνικού ρομαντισμού της εποχής, τα μαρτύρια, οι θυσίες και η συμβολή των γυναικών στον αγώνα για την ελευθερία και την ανεξαρτησία του έθνους προσέλκυαν το ενδιαφέρον, συγκινούσαν την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη και προκαλούσαν αισθήματα ειλικρινούς θαυμασμού. Η Μπουμπουλίνα και κυρίως η Μυκονιάτισσα Μαντώ Μαυρογένους έγιναν ιδιαίτερα γνωστές στους φιλελληνικούς κύκλους της Ευρώπης. Η προσωπογραφία της Μαυρογένους δημοσιεύτηκε σε

μια σειρά λιθογραφιών του Α. Φρίντελ, στοιχεία της δράσης της περιλήφθηκαν στην έκδοση των ιστοριών της Επανάστασης του Φ. Πουκεβίλ¹ και του Ο. Βουτιέ,² ενώ η μυθιστορηματική της βιογραφία γράφτηκε από τον Τ. Ζινουβιέ.³ Μέσα από στομφώδεις και μελοδραματικές εκφράσεις επιβεβαιώνονταν οι λαμπρές πράξεις και τα κατορθώματα της ηρωίδας. Σε ένα κλίμα άκρατου ρομαντισμού δινόταν έμφαση στους πολλαπλούς ρόλους της ηρωίδας ως ευεργέτριας, ως πολεμίστριας και κυρίως ως γυναίκας που έθετε ως υπέρμετρο πάθος και συναίσθημα τον πατριωτισμό.

Αναφορές στις γυναίκες, στην εμφάνιση, στη συμπεριφορά και κυρίως στα «πάθη» τους (παθήματά τους) εντοπίζονται στα έργα των ξένων στρατιωτικών, μελών διπλωματικών αποστολών και όσων Ευρωπαίων και Αμερικανών βρέθηκαν στους τόπους όπου ξέσπασε και εκδηλώθηκε η Επανάσταση. Οι ξένοι «που είδαν την Ελλάδα του '21», όπως τιτλοφορείται το βιβλίο του Κυριάκου Σιμόπουλου, ο οποίος σε πέντε πολυσέλιδους τόμους συνέλεξε απομνημονεύματα, χρονικά, ημερολόγια, υπομνήματα και αλληλογραφία διπλωματών και περιηγητών,⁴ βλέπουν τις γυναίκες με την υποκειμενική τους ματιά και με την οριενταλιστική οπτική της Δύσης. Οι γυναίκες είναι τα θύματα που υφίστανται όλη τη φρίκη του πολέμου. Σκοτώνονται, βιάζονται, λιμοκτονούν, πεθαίνουν από αρρώστιες και επιδημίες, παίρνουν τον δρόμο της προσφυγιάς και της σκλαβιάς. Δεν λείπουν όμως και στιγμές ειρηνικής ζωής, γάμοι και έρωτες.

Σε αντίθεση με τα έργα των ξένων περιηγητών, οι γυναίκες είναι ουσιαστικά αθέατες στα ευρύτερα έργα του 19ου αιώνα, τις λεγόμενες «ιστορίες της Επανάστασης» (Οικονόμου, Σπηλιάδη, Σπ. Τρικούπη, Φιλήμονος κ.ά.). Οι αναφορές είναι ελάχιστες, απόρροια τόσο της απουσίας των γυναικών από τη δημόσια σφαίρα και της

έλλειψης πολιτικής συμμετοχής όσο και της ανδροκρατικής αντίληψης που θεωρούσε τις γυναίκες υποδεέστερες και ανάξιες αναφοράς. Η έμφαση στην πολιτική/διπλωματική και στρατιωτική ιστορία του Αγώνα, κατά τα ιστοριογραφικά ήθη της εποχής, δεν άφηνε εξάλλου πολλά περιθώρια να αναδειχθούν κοινωνικές πτυχές της περιόδου, όπου οι γυναίκες είχαν κυρίως ρόλο και παρουσία. Οι γυναίκες δεν προσέλκυαν το βλέμμα των ιστορικών του 19ου αιώνα ούτε ήταν ορατές ως μια ξεχωριστή κατηγορία, καθώς θεωρήθηκε ότι οι σχετικές πληροφορίες δεν ενδιέφεραν την ιστορική γνώση.

Σημαντική στη συγκέντρωση και τη διατήρηση στοιχείων για τη γυναικεία συμμετοχή στην Επανάσταση και στον Αγώνα ήταν η συμβολή της Καλλιρόης Παρρέν και των συνεργατών της. Η *Εφημερίς των Κυριών* την οποία εξέδιδε είχε ως κύριο μέλημα την αποκατάσταση των γυναικών στη θέση που τους ανήκε μέσα στην ιστορία των εθνικών αγώνων. Σύμφωνα με άρθρο της εφημερίδας στις 10 Ιανουαρίου 1893, «εάν δε η ιστορία των ανδρών μόνον τα ονόματα ανέγραψεν εις τας δέλτους της, για την περίοδον ταύτην, το φύλον μας, ως μη υστερήσαν αλλά πρωταγωνιστήσαν εν πάσι, δεν είναι δίκαιον να λησμονηθή». Στο πλαίσιο του αγώνα για τη γυναικεία χειραφέτηση, μέσα από αναφορές στις Σουλιώτισσες, τη Μαντώ Μαυρογένους και τα κατορθώματά τους, καθώς και στην οργάνωση ενός αγωνιστικού φιλελληνισμού από Ελληνίδες διανοούμενες της Ιταλίας, όπως η Αγγελική Πάλλη, η εφημερίδα υπογράμμιζε την ύπαρξη μιας παράδοσης που διέψευδε το παθητικό πρότυπο της γυναίκας στο σπίτι. Ταυτόχρονα λειτουργούσε ως καταγγελία της υποκρισίας και της αυθαιρεσίας μιας πατριαρχικής τάξης πραγμάτων που είχε αποκλείσει από το δικαίωμα στην ανεξαρτησία το μισό του ελληνικού λαού.⁵

Στα τέλη του 19ου αιώνα και στο γύρισμα του 20ού ιστορικοί,

λόγιοι και δημοσιογράφοι δημοσίευσαν άρθρα, νεκρολογίες και μονογραφίες για τις γυναίκες του 1821. Ήταν μια περίοδος έξαρσης του εθνικού συναισθήματος και της Μεγάλης Ιδέας αλλά και γυναικείων διεκδικήσεων για πολιτική συμμετοχή. Οι γυναίκες όφειλαν να αναδειχθούν ως αποφασιστικός παράγοντας εθνικής αναγέννησης, ως σύζυγοι και μητέρες και οργανικό τμήμα του δημόσιου χώρου. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονταν και οι προσπάθειες για θεσμική αναγνώριση του ρόλου των γυναικών στην Επανάσταση του '21. Το 1912 διοργανώθηκε από τον Πανελλήνιο Σύλλογο Γυναικών, πρόεδρος του οποίου ήταν η Σωτηρία Αλιμπέρτη, επιμνημόσυνη τελετή προς τιμήν τους και διατυπώθηκαν σκέψεις για την ανέγερση μνημείου για τις «Ελληνίδες του Βυζαντίου, τις Φαναριώτισσες καθώς και τις Σουλιώτισσες, τις Μεσολογγίτισσες, τις γυναίκες της Κρήτης, της Λακεδαίμονος, του Γαλαξιδίου κλπ.». Το αίτημα ανέγερσης μνημείου των ξεχασμένων από την ιστορία γυναικών επανήλθε στην εκατονταετηρίδα της Επανάστασης, το 1921, με την επισήμανση ότι σε αντίθεση με τα «πεπολιτισμένα έθνη στην Ελλάδα δεν έχει αποδοθεί καμία τιμή στις γυναίκες αυτές».⁶

Μια δασκάλα του στενού κύκλου της *Εφημερίδος των Κυριών*, η Αλιμπέρτη, είχε την πρόνοια να συγκεντρώσει υλικό και με βάση αυτό συγκροτήθηκε μετά τον θάνατό της ιδιαίτερος τόμος για τις ηρωίδες του 1821 με τον τίτλο *Αι ηρωίδες της Ελληνικής Επανάστασεως*. Η έκδοση, που κυκλοφόρησε το 1933, αποτέλεσε το επιστέγασμα άοκνων προσπαθειών της συγγραφέως και απηχούσε ανάλογη προσπάθεια της Καλλιρόης Παρρέν στα τέλη του 19ου αιώνα. Ο ενιαίος τόμος περιλάμβανε στοιχεία για τις βιογραφίες των γυναικών της Επανάστασης του 1821 που είχε συγκεντρώσει η δραστήρια συνεργάτιδα της *Εφημερίδος των Κυριών*. Αναφερόταν σε ηρωικά κατορθώματα γυναικών του Σουλίου, όπως η Μόσχο

Τζαβέλα, η Χάιδω Σέκου και η Δέσπω Μπότση, των ηρωίδων του Μεσολογγίου, των «ηρωίδων της θαλάσσης και των νήσων», όπως η Μπουμπουλίνα και η Μαντώ Μαυρογένους, των ηρωίδων της Μάνης και της Πελοποννήσου, της Μακεδονίας και εκείνων της Ρούμελης και των Αθηνών, όπως η Γκούραινα και η Ελένη Βάσσο. Αναδεικνυόταν το πρότυπο της ηρωίδας μαχήτριας, λόγιας και μητέρας. «Η Ελληνίς ε γνώριζε να διαπαιδαγωγή τα τέκνα της με τας υψηλοτέρας αρετάς και τα ευγενεστέρα προς την πατρίδα αισθήματα, δίδουσα πρώτη αυτή το παράδειγμα της αυταπαρνήσεως και της θυσίας ως λαμπρώς απέδειξε κατά τον ιερόν αγώνα της εθνικής ανεξαρτησίας», έγραφε στον πρόλογο η Αλιμπέρτη.

Εκτός από γενικές αναφορές στη συμβολή των γυναικών κατά την Επανάσταση του 1821 σε γυναικεία έντυπα του 19ου αιώνα και του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, η ζωή και η δράση των γυναικών ελάχιστα απασχόλησαν τη μετέπειτα ιστοριογραφία και δεν προσέλκυσαν το ενδιαφέρον βιογράφων και μελετητών. Ακόμα και για τις πιο προβεβλημένες αγωνίστριες του 1821, η ιστορική έρευνα δεν ενδιαφέρθηκε να εμβαθύνει και να αναδείξει τους κοινωνικούς εκείνους όρους, τις συγκυρίες και τις συμπτώσεις που τις έβγαλαν από την αφάνεια.

Στον μη επιστημονικό δημόσιο λόγο, ωστόσο, επίσημο και ανεπίσημο, οι γυναίκες της Επανάστασης, με προεξάρχοντα τα ηρωικά παραδείγματα των γυναικών του Σουλίου, της Μπουμπουλίνας και της Μαντώ Μαυρογένους, ήταν παρούσες. Μέσα από τους μύθους και θρύλους της γραπτής και προφορικής παράδοσης οι γυναίκες-ηρώιδες προσαρμόστηκαν στις τρέχουσες κάθε φορά ηθικές και κοινωνικά αποδεκτές αντιλήψεις και εντάχθηκαν στην εθνική ιστορία με αφηγήσεις που ενίοτε δεν αντιστοιχούσαν σε πραγματικά γεγονότα. Ενοχλητικές ή αταίριαστες για το εθνικό

αφήγημα πλευρές της δράσης τους λειάνθηκαν ή αποσιωπήθηκαν. Στο πλαίσιο του αφηγήματος περί παλλαϊκού και πανεθνικού αγώνα η κυρίαρχη ιστορία συμπληρώθηκε και εμπλουτίστηκε με ωραιοποιημένες αφηγήσεις. Η ζωή και η δράση τους ενέπνευσε ποιητές, κινηματογραφικές παραγωγές, παιδικά και νεανικά αναγνώσματα του 19ου και του 20ού αιώνα και τα μεταπολεμικά αναγνωστικά του δημοτικού σχολείου – όλα αυτά κυρίως με τον τρόπο της μυθοπλασίας.

Οι μονογραφίες του ιστορικού, συγγραφέα και πανεπιστημιακού Απόστολου Βακαλόπουλου *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατὰ την Εδῶθηνικὴν Επανάστασιν τοῦ 1821* και *Αικμαδῶνι τοι Εδῶθῆνων κατὰ την Εδῶθηνικὴν Επανάστασιν τοῦ 1821*, που εκδόθηκαν το 1939 και το 1941 αντίστοιχα, έστρεψαν το βλέμμα έξω και πέρα από τον κύκλο των λίγων γυναικείων προτύπων των μυθοπλαστικών αφηγήσεων. Οι γυναίκες ήταν τα θύματα κυρίως, η πίσω, σκοτεινή πλευρά των ηρωικών πράξεων. Ενίοτε διακρίθηκαν διά της θυσίας. Το πνεύμα του Ζαλόγγου επέστρεφε σε διηγήσεις και παραδειγματικές διδασχές. Τελικά είχαν κι αυτές το δικαίωμα να επιλέξουν ανάμεσα στη δουλεία και την ταπείνωση ή τον θάνατο. Δεν ήταν ακριβώς μια ουσιαστικά πολιτική επιλογή...

Σημαντική συμβολή στην έρευνα της γυναικείας συμμετοχής στον Αγώνα αποτελεί το βιβλίο της άοκνης ερευνήτριας Κούλας Ξηραδάκη που εκδόθηκε το 1995 με τον τίτλο *Γυναίκες τοῦ '21, Προσφορές, ηρωισμοί, θυσίες*. Αποτιμώντας την απουσία των γυναικών από την ιστορία της Επανάστασης η Ξηραδάκη κάνει λόγο για ανδροκρατική αντίληψη που εμπόδιζε τους ιστοριογράφους της Επανάστασης να συμπεριλάβουν τις γυναίκες. Η τρέχουσα αντίληψη ότι η γυναίκα ήταν σε υποδεέστερη μοίρα από τον άντρα δεν τους άφησε να εξοικειωθούν με την ιδέα ότι και αυτή «είχε το δικαίωμα

στην τιμή και την ευγνωμοσύνη της πατρίδας από τη στιγμή που αγωνίστηκε και δεινοπάθησε». Το αποτέλεσμα ήταν να καθούν πολύτιμες πληροφορίες για τον Αγώνα του 1821.

Τα τελευταία χρόνια, η είσοδος των γυναικών σε παραγωγικά επαγγέλματα, η ανάδειξή τους σε θέσεις ευθύνης, η ισότιμη θέση τους στο σύστημα της μισθωτής εργασίας με τους άντρες ομολόγους τους, έκαναν τις γυναίκες ορατές μέσα στην ιστορία και τις ανέδειξαν ως κοινωνικά και ιστορικά υποκείμενα. Υιοθετήθηκε μια προσέγγιση η οποία επανεξετάζει τις πηγές από την οπτική γωνία των γυναικών ως κοινωνικής ομάδας και θέτει σε αμφισβήτηση την αντιμετώπιση του ιστορικού γεγονότος, καθώς τις πιο επιφανείς πηγές τις έχουν αφήσει «οι νικητές» των οποίων η ιδιαίτερη ιστορική εμπειρία ανάγεται σε γενική και πανανθρώπινη. Ανοίγει παράλληλα έναν νέο πόλο και ένα γόνιμο πεδίο ανακάλυψης νέων πηγών και επανεκτίμησης των παλαιότερων. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονται τα σημαντικά αυτοτελή έργα της Ευδοκίας Ολυμπίτου *Οι Γυναίκες του Αγώνα* στη σειρά «Ιστορική Βιβλιοθήκη» με υπεύθυνο τον Βασίλη Παναγιωτόπουλο, που κυκλοφόρησε με την εφημερίδα *Ta Nea* το 2010. Πρόκειται ουσιαστικά για την πρώτη επιστημονική μελέτη που ασχολείται με τη ζωή και τη δράση των γυναικών του Αγώνα και συγκεκριμένα της διανοούμενης Ευανθίας Καϊρη, της Λασκαρίνας Μπουμπουλίνας και της Μαντώς Μαυρογένους. Η Ολυμπίτου, μέσα από τεκμηριωμένη και λεπτομερή έρευνα, φωτίζει πολύπλευρα τις πτυχές του βίου και της προσωπικότητας των τριών αυτών επώνυμων γυναικών και εντάσσει τη δράση τους στην οικονομική και κοινωνική συγκυρία της εποχής. Στην ίδια γραμμή κινείται και η σχετική αρθρογραφία της συγγραφέως.⁷ Το συγγραφικό έργο της Σοφίας Ντενίση περιλαμβάνει στοιχεία για τις προδρόμους των γυναικείων γραμμμάτων τον 18ο αιώνα και

των αρχών του 19ου καθώς και για τους παιδαγωγικούς και κοινωνικούς προβληματισμούς της εκπαίδευσης των γυναικών.⁸ Το σημαντικό άρθρο του Πασχάλη Κιτρομηλίδη διερευνά τη σχέση του Διαφωτισμού με τις γυναίκες και τη συνέχιση των πολιτικών του αποκλεισμού των γυναικών παρά τις πολιτισμικές αλλαγές του Διαφωτισμού.⁹ Η έκδοση των πρακτικών του συνεδρίου για την Ευανθία Καϊρή¹⁰ και το βιβλίο του Βάλτερ Πούχνερ για τις γυναίκες συγγραφείς της Επανάστασης¹¹ παρουσιάζουν όψεις της γυναικείας παρουσίας.

Από τη σύνοψη και σίγουρα όχι εξαντλητική αυτή βιβλιογραφική αναδίφηση στην ιστοριογραφία της γυναικείας συμμετοχής στον Αγώνα του '21 δεν θα μπορούσε να λείψει η αναφορά στο ευσύνοπτο και περιεκτικό άρθρο της Ελένης Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη¹² που δημοσιεύτηκε στα αγγλικά το 2008 και εξετάζει πολύπλευρα και με νέα οπτική τη γυναικεία παρουσία στην Επανάσταση και στον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, καθώς και στο έργο της Margaret Poulos *Arms and the Woman: Just Warriors and Greek Feminist Identity* (2009), το οποίο εξετάζει τον ρόλο των γυναικών στον πόλεμο και τη σχέση τους με τη διαμόρφωση μιας φεμινιστικής ταυτότητας ξεκινώντας από τις παραμονές της Επανάστασης και φθάνοντας μέχρι τα τέλη της δεκαετίας 1980.¹³ Τέλος, το πρόσφατο (2019) βιβλίο του Αντώνη Διακάκη για τον πόλεμο, την οικονομία, την πολιτική και την καθημερινή ζωή στο Μεσολόγγι περιλαμβάνει ειδικό κεφάλαιο για τις γυναίκες στην πολιορκημένη πόλη, την καθημερινότητα και τη συμμετοχή τους στην πολεμική προσπάθεια.¹⁴

Πάντα οι σημαντικές επέτειοι, όπως τα 200 χρόνια από την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης, είναι λόγος να στοχαστούμε πάνω στα

ιστορικά γεγονότα, να φωτίσουμε υποβαθμισμένες πτυχές τους και να αναδείξουμε την αλληλεξάρτηση γεγονότων, συμπεριφορών και δράσεων. Το ανά χείρας βιβλίο, προϊόν της επετειακής ιστορικής συγκυρίας και πνευματικό έργο εν καιρώ πανδημίας, φιλοδοξεί να εισφέρει στη συζήτηση για τη θέση, τον ρόλο και τη συμμετοχή των γυναικών, επόνυμων και κυρίως ανώνυμων, στον Αγώνα. Μέσα από μια προσεκτική ανάγνωση των πηγών και των μαρτυριών για την Ελληνική Επανάσταση επιδιώκει να διερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες εντάσσουν τη ζωή τους στη δυναμική της επαναστατικής κοινωνίας. Επιχειρεί παράλληλα μέσα από την ιστορία των γυναικών της Επανάστασης να αναδείξει τις συλλογικές συνθήκες, τους μηχανισμούς και τα ήθη που διαμόρφωσαν και καθόρισαν την καθημερινότητα του βίου τους.

Το βιβλίο ξεκινά με όψεις της γυναικείας ζωής στα προεπαναστατικά χρόνια. Στο πρώτο κεφάλαιο παρακολουθούμε τη θέση, τον τρόπο ζωής, τις ασχολίες και τις συμπεριφορές, την εκπαίδευση, την ενδυμασία, όλες τις απλές και καθημερινές εκδηλώσεις των γυναικών στον οθωμανοκρατούμενο ελλαδικό χώρο, όπως αποτυπώνονται στον πλούτο των πληροφοριών των περιηγητών. Μέσα από γλαφυρές και ενδιαφέρουσες αφηγήσεις διερευνούμε με κριτική ματιά τις πραγματικότητες των γυναικών στα Γιάννενα, την Αθήνα, τις Κυκλάδες, τη Χίο και την Ύδρα. Εντοπίζουμε τα κοινά σημεία και τις διαφορές σε νησιωτικές και ηπειρωτικές περιοχές, σε γυναίκες των ανώτερων τάξεων και σε γυναίκες φτωχές. Στην πόλη και στην ύπαιθρο. Εκεί όπου είχε αναπτυχθεί το εμπόριο και οι γυναίκες έρχονταν σε επαφή με ξένους περιηγητές, εμπόρους και ναυτικούς. Εκεί όπου οι γυναίκες συμμετείχαν στις παραγωγικές δραστηριότητες και εκεί όπου ζούσαν θεόκλειστες και περιορισμένες μέχρι να παντρευτούν. Ρίχνουμε μια ματιά στο χαρέμι του

Αλή Πασά και στη ζωή των Οθωμανών γυναικών, στον τρόπο αντιμετώπισης και τιμωρίας της μοιχείας.

Το δεύτερο κεφάλαιο εξετάζει τη συμμετοχή των γυναικών στην προετοιμασία του Αγώνα. Αν και απύσες από τη Φιλική Εταιρεία πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, οι γυναίκες συγγενείς των ηγεμόνων ανέλαβαν έντονη μορφωτική και πολιτιστική δράση στις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Στον απόηχο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού Φαναριώτισσες και γυναίκες της αναδυόμενης αστικής τάξης μορφώνονται, μεταφράζουν βιβλία, διοργανώνουν θεατρικές παραστάσεις και συγγράφουν βιβλία. Η πλειονότητα βέβαια των γυναικών εξακολουθεί να ζει στην αμάθεια και η γυναικεία εκπαίδευση είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Ξεχωρίζει η περίπτωση της πρώτης γυναίκας διανοούμενης των νεότερων χρόνων, της Ευανθίας Καΐρη.

Το τρίτο κεφάλαιο εστιάζει στις γυναίκες εν πολέμω. Μέσα από μια ποικιλία ιστορικών πηγών διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο έδρασαν οι γυναίκες στον πόλεμο, η επικουρική και ενίοτε η πολεμική τους δραστηριότητα. Δίνεται έμφαση στην τύχη Οθωμανών και Ελληνίδων μέσα και έξω από την πολιορκημένη Τριπολιτσά και τα άλλα κάστρα του Μοριά, στην καθημερινότητα των γυναικών στο πολιορκημένο Μεσολόγγι. Παράλληλα τίγονται θέματα όπως ο έρωτας και η σεξουαλική ζωή, η πορνεία, οι γάμοι και τα προξενιά στα χρόνια της Επανάστασης.

Το τέταρτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στη Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα και τη Μαντώ Μαυρογένους. Επώνυμες και διάσημες γυναίκες του 1821, τοπικές ελίτ της εποχής τους, πνευματικά τέκνα των συνθηκών που διαμορφώθηκαν στις αρχές του 19ου αιώνα και προβάλλουν μέσα από οιονεί αστικά περιβάλλοντα του νησιωτικού χώρου. Η πρώτη από τον κόσμο της αναπτυσσόμενης εμπορικής ναυτιλίας. Η δεύτερη από αρχοντική νησιωτική οικογένεια που

διατηρούσε δεσμούς με το φαναριώτικο περιβάλλον. Οι εξαιρετικές και αουνήθιστες πράξεις τους τις έβγαλαν από την αφάνεια και τις έφεραν στο επίκεντρο συνταρακτικών εξελίξεων σε μια περίοδο γενικότερων ανακατατάξεων. Και οι δύο ακολούθησαν μοναχικές και ιδιαίτερες διαδρομές που ξεπερνούσαν τα κοινωνικά όρια του φύλου τους. Οι πορείες τους αποτυπώνουν την ιδιαίτερη συνεισφορά του νησιωτικού κόσμου, της ναυτιλίας και του εμπορίου στη χρηματοδότηση του Αγώνα.

Το πέμπτο κεφάλαιο διερευνά μια ιδιαίτερη πτυχή της Επανάστασης, τις μαζικές αιχμαλωσίες γυναικών. Χριστιανές και μουσουλμάνες στην Πελοπόννησο, τη Νάουσα, τη Χίο, τα Ψαρά, την Κάσο και την Αθήνα αντιμετωπίστηκαν ως λεία πολέμου προς εκμετάλλευση και εμπόρευμα για προσπορισμό κέρδους. Με αποκορύφωμα την εκστρατεία του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, χιλιάδες γυναίκες βιάστηκαν, εξαθλιώθηκαν, ξεριζώθηκαν από τον τόπο τους και πουλήθηκαν ως δούλες στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής. Καταγράφονται οι δραματικές ιστορίες των γυναικών και οι προσπάθειες εξαγοράς τους τα κατοπινά χρόνια.

Το έκτο και τελευταίο κεφάλαιο πραγματεύεται τη ζωή των γυναικών στα χρόνια της διακυβέρνησης του Ιωάννη Καποδίστρια. Με φόντο τις πρώτες προσπάθειες συγκρότησης του ελληνικού κράτους, τίγονται ζητήματα μέριμνας για τους χιλιάδες εξαθλιωμένους πρόσφυγες, των πηθικών αμοιβών και των συντάξεων για τις χήρες των αγωνιστών, της γυναικείας εκπαίδευσης και της απουσίας συμμετοχής των γυναικών στην πολιτική ζωή και στα πολιτειακά κείμενα του Αγώνα. Το βιβλίο ολοκληρώνεται με μια αποτίμηση του τι άλλαξε στη ζωή των γυναικών από την οθωμανική κοινωνία στον δρόμο προς το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να κλείσω τη σύντομη αυτή εισαγωγή με τις οφειλόμενες ευχαριστίες. Πρώτα απ' όλα θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους συντελεστές του ψηφιακού προγράμματος «Ανέμν» της Βιβλιοθήκης Κρήτης. Χωρίς την εξαιρετική εργασία τους θα ήταν αδύνατον να αποκτήσω πρόσβαση σε δεκάδες βιβλία και κείμενα του 19ου αιώνα που αφορούν την Επανάσταση του 1821 – πρόσβαση ακόμα πιο δύσκολη αν αναλογιστεί κανείς ότι το παρόν πόνημα γράφεται στις εξαιρετικά πιεστικές συνθήκες της πανδημίας, με τα ερευνητικά κέντρα, τα αρχεία και τις βιβλιοθήκες κλειστά. Πολλά ευχαριστώ από καρδιάς οφείλω στους κριτικούς αναγνώστες αυτού του βιβλίου. Στον καθηγητή Γιώργο Μαργαρίτη για την έμπνευση, την καθοδήγηση και τις πολύτιμες συμβουλές του, και στον συνεργάτη μου Αρτέμη Ψαρομήλιγκο για τις καίριες γλωσσικές και πραγματολογικές παρατηρήσεις του. Ευχαριστώ ακόμη τους φίλους και τις φίλες που στάθηκαν δίπλα μου στους δύσκολους αυτούς καιρούς και άκουσαν τους προβληματισμούς και τις αγωνίες μου. Ευχαριστίες ανήκουν και στους ανθρώπους των εκδόσεων Διόπτρα (ιδιαίτερα στη Γλυκερία Δημητροπούλου για τη θετική της ενθάρρυνση), που κάνουν εξαιρετική δουλειά στην επιμέλεια και την προώθηση του βιβλίου. Οι πιο μεγάλες οφειλές όμως είναι στην οικογένειά μου, στον άντρα μου Φώτη Ρήγα, στη μητέρα μου Ρένα και στη μονάκριβη κόρη μου Αντριάνα, για την τεράστια υπομονή τους και την αμέριστη στήριξή τους σε όλη αυτή την προσπάθεια. Ελπίζω το αποτέλεσμα να δικαιολογεί τις ώρες που περάσαμε χωρίς. Εννοείται πως λάθη και παραλείψεις βαρύνουν αποκλειστικά τη συγγραφέα.

Οι γυναίκες στον οθωμανικό ελλαδικό χώρο μέσα από τις αναφορές των περιηγητών

Η θέση των γυναικών, ο τρόπος ζωής τους, οι ασχολίες και οι συμπεριφορές, η εκπαίδευση, η ενδυμασία, όλες οι απλές καθημερινές κοινωνικές εκδηλώσεις, και ενίοτε η πολεμική τους δράση, αποτυπώνονται στον πλούτο των πληροφοριών των περιηγητών. Οι ξένοι ταξιδιώτες εστιάζουν σε γυναίκες των ανώτερων τάξεων. Με αυτές, εξάλλου, έχουν περισσότερες ευκαιρίες να συναστραφούν και να συνομιλήσουν. Τις εκθειάζουν για την ομορφιά, την υπερηφάνεια και τη νοικοκυροσύνη τους, αλλά και για την τάση για καλλωπισμό και επίδειξη. Τις συγκρίνουν με αρχαία γυναικεία αγάλματα και αναζητούν ομοιότητες και αναλογίες διά μέσου των αιώνων. Οι γυναίκες των λαϊκών τάξεων δεν προσελκύουν το ενδιαφέρον των περιηγητών. Εμφανίζονται μόνο ως ομαδικές παρουσίες σε δραστηριότητες της καθημερινότητας για να συνδεθούν με έθιμα που θεωρούνται γραφικά ή ασυνήθιστα. Η μεγάλη αυτή πλειονότητα του γυναικείου, αγροτικού πληθυσμού είναι ουσιαστικά αθέατη και η περιγραφή της φτώχειας σχεδόν ολοκληρωτικά απύουσα.

Προσκυνητές, πρέσβεις, πρόξενοι, στρατιωτικοί, αριστοκράτες, διερμηνείς, έμποροι, καλλιτέχνες, επιστήμονες και λόγιοι επισκέφθηκαν τον οθωμανικό χώρο από τον 15ο έως και τον 19ο αιώνα. Ως ταξιδιώτες με κίνητρο την περιέργεια για τους ανθρώπους και τη φύση, την κατασκοπεία ή το ενδιαφέρον για μέρη όπου άλλοτε είχαν ανθήσει μεγάλοι πολιτισμοί, οι περιηγητές παρείχαν μια ευρεία γκάμα πληροφοριών. Ανάμεσά τους βρίσκονταν και στοιχεία για τον γυναικείο πληθυσμό του οθωμανοκρατούμενου ελλαδικού χώρου. Το φαινόμενο είναι περισσότερο συνδεδεμένο με τον «μεγάλο γύρο» (Grand Tour) του 18ου αιώνα, ο οποίος αρχικά σταματούσε στην Ιταλία αλλά σταδιακά, από τα τέλη του 18ου αιώνα και με το άνοιγμα της αυτοκρατορίας στη Δύση, με τις μεταρρυθμίσεις του Σελίμ Γ΄, συμπεριέλαβε και τον ελλαδικό χώρο, τη Μικρά Ασία και την Εγγύς Ανατολή. Ο χώρος αυτός βρέθηκε από τις αρχές του 18ου αιώνα στο επίκεντρο των εμπορικών δρόμων της Μεσογείου. Νέοι τόποι, όπως η Νότια Βαλκανική, η Μικρά Ασία και ο Εύξεινος Πόντος, προσέλκυσαν το εμπορικό ενδιαφέρον, με το Αιγαίο Πέλαγος να γίνεται το κέντρο διακίνησης και μεταφοράς του μεγαλύτερου όγκου των εμπορευμάτων από και προς αυτές τις περιοχές.¹ Ήταν η εποχή της διεύρυνσης του εμπορίου μεταξύ της Δυτικής Ευρώπης και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, των αυξημένων εμπορικών συναλλαγών και του διεθνούς ανταγωνισμού με πρωταγωνίστριες την Αγγλία και τη Γαλλία. Η Δύση εισήγε τρόφιμα και πρώτες ύλες για την υφαντουργία της και εξήγε βιομηχανικά προϊόντα, είδη πολυτελείας και αποικιακά. Τον περιηγητή ακολουθούσε ο έμπορος. Ο πρώτος άνοιγε τον δρόμο για τον δεύτερο. Κανένα ταξίδι δεν γινόταν χωρίς ειδικό ενδιαφέρον. Η γη, οι άνθρωποι, οι συνήθειες, ο τρόπος ζωής, ήταν στοιχεία πολύτιμα. Μέσα από

αυτά στις μακρινές μητροπόλεις της Δύσης –και λιγότερο της Ανατολής– θα μάθαιναν οι ενδιαφερόμενοι τι μπορούσε να αγοραστεί στα μέρη αυτά και τι μπορούσε να πουληθεί.

Οι περιηγητές αναζήτησαν τους δεσμούς και τις σχέσεις των Νεοελλήνων με το αρχαίο παρελθόν. Γάλλοι, Άγγλοι και αργότερα Γερμανοί, γόνοι της ευρωπαϊκής αριστοκρατίας και των ανώτερων τάξεων, έψαχναν την επαφή με το κλασικό ιδεώδες των σπουδών τους. Με την επιστροφή τους από το ταξίδι ζωής δημοσίευαν τις εμπειρίες και τις παρατηρήσεις τους αφήνοντας πίσω τους αξιόλογο όγκο έργων ταξιδιωτικής ποίησης, μυθιστορημάτων και πινάκων ζωγραφικής. Μέσα από τα γραπτά τους αναδύεται, σύμφωνα με τον εμβριθή συλλέκτη και ανθολόγο των περιηγητικών κειμένων Κυριάκο Σιμόπουλο, ένας κόσμος «με εκκελιζουσα ζωτικότητα, ώριμος και διαποτισμένος από το δημοκρατικό πνεύμα που γαλβανίστηκε στα πλαίσια των διαφόρων ενοτήτων, κοινωνικών, συντεχνιακών, εμποροναυτικών, στρατιωτικών κ.τ.λ., όπως δημιουργήθηκαν και άνθισαν στο χώρο της δουλείας».²

Σημαντικοί και δραστήριοι ταξιδιώτες βρέθηκαν στον ελλαδικό χώρο στα τέλη του 18ου και στο πρώτο τέταρτο του 19ου, γνώρισαν τον ελληνικό κόσμο και έγιναν λεπτομερειακοί αναλυτές του ιστορικού τοπίου του. Παρατήρησαν και κατέγραψαν στοιχεία για τον τόπο και τους ανθρώπους του, τον δημόσιο και τον ιδιωτικό βίο. Συγκέντρωσαν πολυποίκιλο υλικό για την οικονομική ζωή και τη διοίκηση, τις λαϊκές συνήθειες, την ενδυμασία, τους χορούς και τα τραγούδια. Η εικόνα που σχημάτισαν για τον άγνωστο, «άλλο» τόπο και όσα επέλεξαν να αποτυπώσουν, να εξωραΐσουν ή να παραποιήσουν, διέφεραν ανάλογα με τα κίνητρα, τα ενδιαφέροντα, τις ιδεολογίες και τη συγκυρία του ταξιδιού τους.³ Οι περισσότεροι εστίασαν σε περιοχές αρχαιολογικού και ιστορικού ενδιαφέροντος

(Αθήνα), σε μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Γιάννενα) αλλά και στα νησιά πάνω στους εμπορικούς δρόμους (Κυκλάδες και Βόρειο Αιγαίο). Σταδιακά το ενδιαφέρον προσέλκυσε, αν και με λιγότερες αναφορές, και η ηπειρωτική Ελλάδα.

Οι περιηγητές έβλεπαν, φυσικά, με τα μάτια της Δύσης. Συνέκριναν αυτό που συναντούσαν με τον δικό τους κόσμο και το αποτιμούσαν με βάση αυτόν. Τα μέτρα της ζωής των ανθρώπων και της εξουσίας που τους κυβερνούσε συγκρίνονταν με τα μέτρα των «Φώτων». Οι εμπορικές πρακτικές της Δύσης με τις ειδικές συνθήκες των διομολογήσεων, που από μόνες τους πιστοποιούσαν την ποιοτική διαφορά μεταξύ Δύσης και Ανατολής. Τα ήθη και ο τρόπος ζωής με τα αντίστοιχα της «πεφωτισμένης Ευρώπης». Το ιδανικό και ιδεατό του παρελθόντος με τη σύγχρονη εικόνα. Άλλοτε με ενθουσιασμό και προσμονή και άλλοτε με απογοήτευση και μεροληψία, οι περιηγητές είδαν μια κοινωνία που απείχε από την «πολιτισμένη Δύση» αλλά και από την αρχαία κοινωνία που φαντάζονταν από τις αναγνώσεις τους. Η «Ανατολή» αποτελούσε το αρνητικό αντιπαράδειγμα στον ορθό λόγο και στην επιστήμη. Συνιστούσε μια διαρκή απειλή παρέκκλισης προς τη μεταφυσική, τον ανορθολογισμό και τη μαγική σκέψη. Στην ουσία τα κείμενά τους συνέβαλαν στη διαμόρφωση στέρεων αντιλήψεων και ιδεολογικών στάσεων για τον πολιτισμικό χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που φάνταζε κονινός στην Ευρώπη, καθώς ήταν διάσπαρτος από απομεινάρια του κλασικού πολιτισμού, αλλά και απόμακρος διότι εντασσόταν στη δίθην αναλλοίωτη και οπισθοδρομική Ανατολή του οριενταλισμού.⁴

Στις σελίδες που ακολουθούν θα παρακολουθήσουμε τη ζωή των γυναικών σε περιοχές του ηπειρωτικού και νησιωτικού

οθωμανικού ελλαδικού χώρου. Οι γυναίκες στα Γιάννενα, την Αθήνα, τις Κυκλάδες, τη Χίο και την Ύδρα ζούσαν διαφορετικές ζωές, απόρροια του διαφοροποιημένου φυσικού και πολιτισμικού τους περιβάλλοντος. Τα ταξιδιωτικά κείμενα προσφέρουν ενδιαφέρουσες και γλαφυρές περιγραφές, αποσπασματικές όμως και συχνά επιπόλαιες. Η βραχύβια παραμονή των περιηγητών σε ένα μέρος, οι δυσκολίες συνεννόησης και οι περιορισμοί που επιβάλλονταν στις γυναίκες δεν επέτρεπαν πολλές συναναστροφές με το γυναικείο φύλο. Παρά όμως τις γενικότητες, τις ενίοτε ατεκμηρίωτες παρατηρήσεις, την επιφανειακή ανάλυση και την υποκειμενικότητά τους, τα περιηγητικά κείμενα συνιστούν βασικές πηγές για τον γυναικείο πληθυσμό της προεπαναστατικής περιόδου.

Οι γυναίκες στα Γιάννενα του Αλή Πασά

Τα Γιάννενα, σταυροδρόμι ηπειρωτικών εμπορικών δρόμων της εποχής και κέντρο παραγωγής βιοτεχνικών αγαθών, ήταν η πολυεθνική, πολυπολιτισμική, πνευματική και εμπορική πρωτεύουσα της Ηπείρου. Η πόλη «...έχει δε σπίτια 3.000 σχεδόν· 1.700 ρωμαίικα, 1.000 τούρκικα, και ως 300 εβραίικα. Έχει δε φρούρια δύο, το παλαιόν, το μεγαλύτερον, οπού ανεκαινίσθη από τον βεζιρην Αλήπασιαν τον Τεπελενλή, και το νέον στα Λιθαρίτσια το μικρόν, οπού από τον ίδιον εκτίσθηκεν ηγεμόνα. Έχει δε και παλάτια υπέρλαμπρα αυθεντικά 5· εκκλησίες 7, και τζαμιά 17· ένα μικρόν μπεζεστένι εις την αγοράν θολογύριστον, σχολεία δε εις τα οποία σπουδάζουν υπέρ τους 400 μαθητάς την ελληνικήν και λατινικήν γλώσσαν, την Ποιητικήν, την Ρητορικήν, την Γεωγραφίαν, την Μαθηματικήν, την Φιλοσοφίαν και την Θεολογίαν». Αν

πολλαπλασιάσουμε τον αριθμό των σπιτιών με το 4,5 ή το 5 –μέσο όρο μιας οικογένειας– έχουμε έναν συνολικό πληθυσμό 13.500 με 15.000 κατοίκους πάνω κάτω, περιγράφει ένας από τους επιφανείς κατοίκους της πόλης, ο λόγιος Αθανάσιος Ψαλίδας.⁵

Η καθημερινότητα της ζωής των γυναικών των Ιωαννίνων αποτυπώνεται με φόντο πιυχές της τοπικής κοινωνίας αλλά και την εκρηκτική ιδιοσυγκρασία του Αλή Πασά. Ο Αλή Πασάς Τεπελενλής διοίκησε το πασαλίκι των Ιωαννίνων για περισσότερα από 40 χρόνια, από το 1788 έως τον θάνατό του το 1822. Γνωστός ως Ασλάνι (λιοντάρι) των Ιωαννίνων, διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο στην ιστορία της Ηπείρου και της ευρύτερης περιοχής της νότιας Αλβανίας, της Θεσσαλίας και της Στερεάς σε μια εποχή πολιτικών αναταραχών και πολέμων. Έχοντας αποκτήσει σημαντική οικονομική ισχύ μέσω της απόκτησης γης με θεμιτούς και αθέμιτους τρόπους, των εκμισθώσεων και της διακίνησης του αγροτικού πλεονάσματος, βασίστηκε σε μια καλή διαχείριση του συστήματος των Αρματολικιών – ενός είδους στρατιωτικών αξιωματών όπου ο εκάστοτε αρματολός νεμόταν μια περιοχή με αντάλλαγμα την πληρωμή φόρων και κυρίως την παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών στον Πασά. Κάθε χρόνο η εξουσία του στο πασαλίκι των Ιωαννίνων ανανεωνόταν από τα σουλτανικά φερμάνια. Ο Αλή Πασάς πρόσφερε χρήσιμες υπηρεσίες στην Πύλη λόγω της ισχύος του ως αντίπαλου δέους στους ισχυρούς πασάδες Βερατίου και Σκόδρας, της δυνατότητάς του να καταστείλει τοπικές εξεγέρσεις και να καθυποτάξει ανεξάρτητες κοινότητες, όπως το Σούλι, αλλά και λόγω της επιτυχίας του να αποκαταστήσει τη διασαλευμένη τάξη στην Ρούμελη και της δυνατότητάς του να συγκεντρώνει τους μάχιμους της νότιας Αλβανίας για τα αυτοκρατορικά στρατεύματα. Παρά την απολυταρχική και τυραννική εξουσία του, ο Αλής, υποστηριζόμενος

από ένα ευρύ κοινωνικό φάσμα αποτελούμενο από εμπόρους, προκρίτους και αρματολούς, αποκατέστησε πρωτόφαντη για την οθωμανική επικράτεια τάξη και ασφάλεια για τους υπηκόους του. Κατασκεύασε έργα υποδομής και δημιούργησε εγγυήσεις για την ανάπτυξη του εμπορίου που συνετέλεσε στην αύξηση του πλούτου πολλών Ελλήνων, Βλάχων και Αλβανών και στη συνολική οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική ευημερία.⁶ Η περιοχή την οποία διαφέντευε ήταν πλούσια και εξαγωγική ως το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων. Από τον Αμβρακικό κόλπο εξαγονταν δημητριακά, βαμβάκι, καπνός, κρασί, ξυλεία, μάλλινα και μαλλί, καθώς και άλλα προϊόντα. Ένα μέρος όσων προορίζονταν για εξαγωγή έφτανε με караβάνια στα Γιάννενα από τη Θεσσαλία (μετάξι), ακόμη και από τη Μολδοβλαχία (κερί, βουβαλοδέρματα), και από εκεί μεταφερόταν στα λιμάνια του Ιονίου. Άλλα караβάνια μετέφεραν εμπορεύματα από την Ήπειρο στην Κεντρική Ευρώπη από ξηράς. Στα Ιωάννινα λειτουργούσαν βιοτεχνίες γουναρικών, βυρσοδεψίας, αργυροχρυσοχοΐας, ραφτάδικων, κατασκευής καπών, οργανωμένες στις συντεχνίες της πόλης.⁷ Η γεινίαση της επικράτειας του Αλή με τα Επάνησα και η καλλιέργεια της επικοινωνίας και των εμπορικών σχέσεων με τις ευρωπαϊκές χώρες τον έφερνε σε συνεχή σε επαφή με τη Δύση. Τις παραμονές της Επανάστασης τέσσερις ευρωπαϊκές χώρες διατηρούσαν προξενεία στην επικράτεια του Αλή, ενώ ένα πλήθος από Ευρωπαίους ταξιδιώτες κάθε είδους και διπλωματικές αποστολές, επίσημες ή όχι, επισκέφθηκαν τον τόπο που εξουσίαζε.

Σε αυτές τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες οι γυναίκες, «καταπιεσμένες από τα έθιμα, δεν διαδραματίζουν παρά έναν ανεργό ή αρνητικό ρόλο στην κοινωνία», έγραφε ο Henry Holland. Ο Άγγλος γιατρός που διέσχισε την επικράτεια του Αλή και έφτασε

στα Γιάννενα στις αρχές Νοεμβρίου του 1812 παρατήρησε τον περιορισμό αλλά και την έλλειψη μόρφωσης των νεαρών γυναικών, οι οποίες κρατούνταν «θεόκλειστες» στο σπίτι, τουλάχιστον μέχρι να παντρευτούν. «Αν και στις περιπτώσεις αυτές οι κοινωνικές εκδηλώσεις περιορίζονται, στα Γιάννενα υπάρχουν ευχάριστες κοινωνικές συναναστροφές, τουλάχιστον όμοιες με αυτές που συναντάει κανείς στην Ισπανία, την Πορτογαλία, τη Σικελία και ανώτερες από την άλλη Ελλάδα... Και εδώ όμως, όπως και στα άλλα μέρη της Ελλάδας, βρίσκει κανείς μεγάλη ανισότητα ανάμεσα στα δύο φύλα που εξηγείται από τις διαφορικές συνθήκες κάτω από τις οποίες βρίσκεται το καθένα από αυτά. Η διαφορά αυτή υπήρχε και στα αρχαία χρόνια, αλλά με την οθωμανική επίδραση σαφώς και διογκώθηκε. Τα κορίτσια σε εφηβική ηλικία αποκλείονταν επιμελώς από τη δημόσια θέα με μεγαλύτερη φροντίδα από ό,τι οι καθολικές καλόγριες». ⁸ Στην ίδια διαπίστωση του περιορισμού των γυναικών «σε βαθμό δουλοπρέπειας» όχι μόνο στα Γιάννενα αλλά και στην υπόλοιπη Ελλάδα κατέληγε και ο William Martin Leake. «Τα κορίτσια σπάνια βγαίνουν από το σπίτι. Εξάιρεση γίνεται στον εκκλησιασμό (μόνο τη νύχτα)». Ο Άγγλος λοχαγός που περιηγήθηκε στην Ελλάδα τα έτη 1804-1810 με μουσική στρατιωτική και διπλωματική αποστολή απέδιδε το κλείσιμο των γυναικών σε ήθη που κρατούσαν από την αρχαιότητα. «Τα αδέρφια», σημείωνε, «φροντίζουν για την προίκα της αδελφής και, όπως συμβαίνει γενικά και στην Ελλάδα, δεν παντρεύονται πριν την αποκαταστήσουν». ⁹

Οι γάμοι κανονίζονταν από τις οικογένειες. Η προτίμηση των γυναικών ή η προσωπική συγκατάθεσή τους δεν είχαν καμία σημασία. Ο Άγγλος θεολόγος, ιστορικός και συγγραφέας Thomas Hughes σημείωνε σχετικά ότι «όταν κάποια κοπέλα πλησίαζε στην εφηβεία, οι γονείς της την αρραβώνιαζαν για λόγους ευκολίας και

ίσως εκτιμόταν τυχερή αν έβρισκε συνομήλικο σύντροφο. Σπάνια, πράγματι, η γαμήλια λάβα άναβε από τη σπίθα της αγάπης. Καμία πιθανότητα δε δίνεται στο ζευγάρι, να αποκτήσει ο ένας μια γνώση για το χαρακτήρα του άλλου, που είναι τόσο ουσιώδης για τη συζυγική ευτυχία... Και τα αγόρια της οικογένειας, σύμφωνα με τον αμετάβλητο νόμο, δεν παντρεύονταν, πριν αποκαταστήσουν τις αδερφές τους». Ο περιγηγής παραβρέθηκε σε γαμήλια τελετή όπου η νύφη ήταν μόλις δώδεκα ετών. «Είχε μια παιδική έκφραση που ήταν αδύνατο να τη φανταστεί κανείς παντρεμένη γυναίκα», γράφει. «Πλάι της στεκόταν κέρβερους η παραμάνα που απωθούσε το γαμπρό όταν προσπαθούσε να εκφράσει τον έρωτά του φιλώντας τα χείλη της νύφης». Οι πρόωροι γάμοι ήταν ο κανόνας, όπως και η σημαντική διαφορά ηλικίας μεταξύ του γαμπρού και της νύφης. Και αν το κατώτερο ηλικιακό όριο για τον γάμο ήταν τα δώδεκα έτη, οι αρραβώνες μπορούσαν να τελεστούν σε ακόμα μικρότερη ηλικία ή ακόμα και να κανονιστούν με τη γέννηση του θηλυκού παιδιού. Επρόκειτο για μια βαθιά εδραιωμένη και διαδεδομένη πρακτική που ακολουθούνταν τόσο στον αστικό όσο και στον αγροτικό χώρο. Ακόμα και η κόρη ενός από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του νεοελληνικού Διαφωτισμού, του Αθανάσιου Ψαλίδα, είχε κιόλας αρραβωνιαστεί σε ηλικία εννέα ετών τον αρχίατρο του πασά. Όταν ο Hughes ρώτησε τον Ψαλίδα, που για πολλά χρόνια κατείχε τη θέση του διευθυντή της Μαρουτσαίας (μετέπειτα Καπλάνειο) Σχολής Ιωαννίνων σχετικά με τον αποκλεισμό των γυναικών από την κοινωνική ζωή, αυτός τον υποστήριξε με πάθος λέγοντας πως όλες οι γυναίκες έχουν κλίση στο κακό και πως αν αποκτούσαν κάποια ελευθερία θα έκαναν κατάχρηση. Και έσπευσε να επιστρατεύσει τον Πλάτωνα.¹⁰

Κοινή διαπίστωση αποτελούσε το γεγονός πως η μόρφωση

θεωρούνταν περιττή για τα κορίτσια, καθώς οι γνώσεις για τη βελτίωσή τους στα οικοκυρικά καθίσταντο πολυτιμότερες. Γαλουχημένες με αυτή την ιδέα, προετοιμάζονταν από πολύ μικρή ηλικία για να αναλάβουν τον συγκεκριμένο ρόλο. «Στο “γυναικείο” όπου κλείνονταν, δε διδάσκονταν τίποτε άλλο πέρα από κεντήματα και άλλα τέτοια μικροπράγματα και αν η μητέρα ή η παραμίνα ήξερε να διαβάζει, τις δίδασκε για τα θεία λείψανα, την ιστορία των θαυματοποιών και άλλες ανοησίες που η δεισιδαιμονία πρόσθεσε στη θρησκεία», έγραφε ο Hughes.¹¹ Οι Ελληνίδες γυναίκες των Ιωαννίνων είναι τόσο αμόρφωτες όσο και οι Τουρκάλες, συμπλήρωνε ο Leake.¹² Μόνο οι Ελληνίδες των ανώτερων τάξεων λάμβαναν μια υποτυπώδη μόρφωση και αυτή όχι από κάποιο εκπαιδευτικό ίδρυμα, αλλά από τους άντρες της οικογένειας.¹³

Σε αντίθεση με τους περισσότερους Γιαννιώτες εμπόρους, που ήταν πολυταξιδεμένοι, είχαν υιοθετήσει ευρωπαϊκές συνήθειες και μιλούσαν ξένες γλώσσες, οι γυναίκες δεν ταξίδευαν στο εξωτερικό κι έτσι στερούνταν τα πλεονεκτήματα που διέθεταν οι άντρες τους από τα ταξίδια. Ήταν αποκλεισμένες από την ανάμιξη με τον κόσμο και οπάνια έβγαιναν από τα διαμερίσματα των σπιτιών τους, συνήθως για να πάνε στην εκκλησία ή στα λουτρά. Η συνομιλία τους, αν και είναι ζωνρή, δεν παρουσιάζει ποικιλία θεμάτων· διαβάζουν ελάχιστα και πιστεύουν σε πολλές δεισιδαιμονίες.¹⁴ Ο Holland φιλοξενούμενος στο αρχοντικό ενός εύπορου κτηματία είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει την καθημερινή ζωή της οικογένειας. Ο σπιτονοικοκύρης αποκαλούνταν αφέντης. Σπάνια έβγαινε από το σπίτι. Περνούσε το πρωινό του καπνίζοντας, κάνοντας τον περίπατό του στο χαγιάτι και κουβεντιάζοντας με επισκέπτες. Αντίθετα η γυναίκα του βρισκόταν όλη την ημέρα σε κίνηση. Φρόντιζε για το νοικοκυριό, ύφαινε μεταξωτό πανί και κεντούσε. Υπηρετικό

προσωπικό διεκπεραίωνε τις οικιακές εργασίες.¹⁵ Η χειροκίνητη μηχανή ύφανσης, ο γνωστός αργαλειός, χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα κατά την προβιομηχανική εποχή στην οικιακή οικονομία αποτελώντας το κύριο μέσο ύφανσης και κλωστοϋφαντουργίας. Αποτελούσε, μαζί με την επεξεργασία του μαλλιού και του λιναριού, την κύρια ασχολία των γυναικών, οι οποίες βρίσκονταν σε συνεχή εργασία.¹⁶

Τα αρχοντικά τωνπραματευτάδων και των πλούσιων αγάδων βρίσκονταν στα βορεινά του παζαριού. Τα δωμάτια ήταν ευρύχωρα και ψηλοτάβανα, διέθεταν τζάκι και οι σοφάδες ήταν σκεπασμένοι με πλούσια υφάσματα και μαξιλάρια.¹⁷ Αντίθετα, όπως παρατηρούσε ο Hughes, στον μαχαλά των Εβραίων οι κατοικίες ήταν χειρότερες και από τις καλύβες των Ιρλανδών.¹⁸ Πολλά σπίτια έχασκαν ανοιχτά από τις δύο πλευρές. Το πάνω πάτωμα στηριζόταν σε στύλους και τα κενά κλείνονταν με σκεπάσματα και άλλα κουρέλια για να προφυλάξουν τους ενοίκους από τη βροχή και τον άνεμο. Παντού σκόνταφτες σε χαλάσματα.¹⁹ Παρόμοια εικόνα εξαθλίωσης συνάντησε ο Holland στην ύπαιθρο. Στη διαδρομή από τη Θεσσαλία στη Στερεά διανυκτέρευσε στο Ελευθεροχώρι, «ένα εξαθλιωμένο χωριό με 80-100 τρώγλες χτισμένες με πλιθιά. Η κάμαρα είχε χώμα στο πάτωμα και ασοβάντιους τουβλότοιχους. Στη μια άκρη βρισκόταν τα ζώα και στην άλλη δύο πολυμελείς οικογένειες. Τα έπιπλα ήταν όλα και όλα μερικά ξύλινα και σκεύη, αχεροστρώματα και μάλλινες κάπες που αποτελούσαν και τα σκεπάσματα της νύχτας. Στη μέση έκαιγε μια μεγάλη φωτιά και γύρω-γύρω είχαν κουρνιάσει οι θεόφτωχοι νοικοκυραίοι», σημείωνε.²⁰ Η παραγωγή τροφής αρκετής για την επιβίωση και επαρκούς καύσιμης ύλης για να θερμαίνονται τον χειμώνα και να μαγειρεύουν απορροφούσαν όλη την ενεργητικότητά τους.